

ATITUDINI

Standardele internaționale în materia dreptului de a cunoaște adevărul

**Judecător dr. Gabriel Caian,
M.A.E. – Direcția Agentul Governamental
pentru Curtea Europeană a Drepturilor Omului**

Atunci când justiția nu reușește să fie o formă a memoriei, memoria singură poate fi o formă de justiție. (Ana Blandiana)

Rezumat:

În ultimii/ultimele ani/decenii, în cauze privind încălcarea gravă a drepturilor omului și nesocotirea substanțială a dreptului internațional umanitar, din nevoia de a studia interrelaționarea dintre dreptul de acces la o instanță, dreptul de a obține un remediu efectiv și o reparație precum și alte drepturi ale omului relevante, a ieșit la lumină prerogative de a cunoaște adevărul.

Forurile regionale și internaționale care analizează cauze privind drepturile omului, au dezvoltat o jurisprudență interesantă în ceea ce privește așa-numitul "dreptul de a cunoaște adevărul", care pare să își câștige autonomia. Deși în trecut era privit numai ca o nuanță a dreptului la o anchetă efectivă, acesta devine o noțiune juridică care, în opinia noastră, împrumută întregul patrimoniu dezvoltat în istoria filozofiei moderne.

O scurtă prezentare a standardelor internaționale în material dreptului de a cunoaște adevărul este în mod special folositoare în România, având în vedere că această țară a eșuat până în prezent, în elucidarea mai multor aspect din istoria recentă.

Abstract:

Over the past years/decades, in cases of gross violations of human rights and serious violations of international humanitarian law the need to study the interrelationship between the right to access to justice, the right to obtain effective remedy and reparation and other relevant human rights and the prerogative to know the truth has emerged.

The international and regional bodies dealing with human rights cases developed an interesting jurisprudence in respect of the so-called „right to the truth” which seemingly is gaining an independent profile. While in the past it was just a nuance of the right to an effective investigation, it becomes a legal concept which borrows, in our view, an entire heritage of the modern philosophy’s history.

A short presentation of the international legal standards in the matter of the right to the truth is the more useful as Romania has failed so far in clarifying several aspects of its recent past.

Keywords: right to the truth, the victim's right to know, the duty to preserve memory

1. Argument

În continuarea demersului nostru dintr-un articol anterior³, ne propunem să analizăm tendința de conturare, atât prin texte cu caracter normativ, cât și pe cale jurisprudențială, la nivelul dreptului internațional, a unui „drept la adevăr” sau, altfel spus, a unui drept la cunoașterea adevărului.

Tendința este cu atât mai interesantă cu cât acest drept pare să se emancipeze de dreptul la o anchetă efectivă – componenta procedurală a unor drepturi și libertăți fundamentale, consacrate prin acte internaționale - ori de dreptul, mai cuprinzător, la un remediu intern efectiv.

Dreptul la adevăr a fost legat, inițial, de cazurile disparițiilor de persoane. Ulterior, el a evoluat și s-a extins la o serie de alte încălcări grave ale drepturilor omului, cum ar fi execuții de persoane sau tortură.

Statele și organismele internaționale ori regionale folosesc o gamă variată de abordări a încălcărilor pe scară largă a drepturilor omului și a normelor de drept umanitar. Acestea includ cercetarea și judecarea celor responsabili, reforme instituționale care să preîntâmpine repetarea unor astfel de încălcări, activități ale unor organisme ce au drept scop aflarea adevărului, cum ar fi comisiile adevărului (finanțate din fonduri publice sau private).

În România nevoia de adevăr vizează mai multe etape ale trecutului, dintre care

vom aminti episoadele reprimării evreilor din anii '30 și '40 ai secolului trecut, crimele comunismului, evenimentele din decembrie 1989, mineriadele din anii '90. De aceea, văzând că România nu este străină de această nevoie de a afla adevărul despre fapte petrecute în istoria recentă, de aproximativ un secol, credem că o scurtă prezentare a standardelor internaționale în materia dreptului la adevăr reprezintă un demers necesar.

2. Documente și practică ONU

Dreptul la adevăr este strâns legat de dreptul de a cunoaște circumstanțele în care s-au produs anumite încălcări grave ale drepturilor și libertăților fundamentale (în particular, ale dreptului la viață și ale interzicerii torturii, tratamentelor inumane ori degradante).

Potrivit unui principiu consacrat la nivelul Consiliului pentru Drepturile Omului al ONU⁴ „*orice persoană are dreptul inalienabil de a cunoaște adevărul despre evenimente din trecut constând în comiterea unor crime odioase și despre circumstanțele și motivele ce au condus, de o manieră gravă și sistematică, la producerea acelor crime. Exercițarea efectivă și deplină a dreptului la adevăr asigură o garanție vitală împotriva repetării unor asemenea crime*”. Așadar, în această ipostază, titularul dreptului este orice persoană.

Dreptul de a ști adevărul despre trecut este cu atât mai pronunțat când e vorba

³ Gabriel Caian, *Practicile judiciare din perspectiva unei istorii a adevărului*, Revista "Forumul Judecătorilor" nr. 1/2013

⁴ *Setul de principii pentru protecția și promovarea drepturilor omului prin acțiunea de*

combatere a impunității. Rezoluțiile 9/11 și 12/12 privind dreptul la adevăr, adoptate la 24 septembrie 2008, respectiv 12 Octombrie 2009 de Consiliul pentru drepturile omului al ONU (accesibil pe <http://derechos.org/nizkor/impu/principles.html>)

despre victimele înseși ale încălcărilor drepturilor și libertăților fundamentale. Astfel, „victimele și familiile lor au un drept imprescriptibil de a cunoaște adevărul despre circumstanțele în care încălcările au avut loc, respectiv, în cazul morții ori dispariției, despre soarta victimelor”⁵. Mai mult, dreptul de a cunoaște adevărul al victimelor disparițiilor forțate și al familiilor acestora a depășit etapa politică, programică ori declaratorie, fiind consacrat într-un tratat intrat în vigoare relativ recent, la nivelul ONU⁶ (Convenția internațională pentru protecția persoanelor împotriva disparițiilor forțate).

O dimensiune colectivă îi este dată dreptului la cunoașterea adevărului în versiunea „dreptului la memorie”. Astfel, potrivit altui principiu dintr-un document adoptat la nivel ONU, „cunoașterea istoriei opresiunii sale face parte din moștenirea unui popor și, ca atare, trebuie să-i fie asigurată prin mijloace adecvate, prin îndeplinirea de către stat a obligației de a prezerva arhivele și alte dovezi legate de încălcările drepturilor omului și ale dreptului umanitar și de a facilita cunoașterea acestor încălcări. Aceste măsuri vor fi destinate să mențină trează memoria colectivă și, în special, să contracareze tendințele și argumentele revizioniste și negaționiste”⁷.

Practica jurisprudențială a organismelor internaționale și regionale în materia drepturilor omului abordează problema dreptului la adevăr, în legătură cu efectivitatea anchetelor desfășurate, cu

asigurarea unor remedii efective și cu combaterea impunității.

Astfel, în cauza *Rajapakse v. Sri Lanka* (CCPR/C/87/D/1250/2004), Comitetul, pentru drepturile omului al ONU a statuat că Articolul 9 alin. 1 din Pactul Internațional privind Drepturile Civile și Politice garantează inclusiv dreptul la protecție în vederea asigurării dreptului la securitate. Astfel, statul pârât a încălcat art. 9 prin aceea că a omis să ia măsurile necesare pentru a se asigura că reclamantul era protejat împotriva amenințărilor adresate de ofițerii de poliție după momentul depunerii plângerii sale referitoare la încălcarea unor drepturi fundamentale. Comitetul pentru drepturile omului a considerat că statele părți sunt obligate să ia măsuri efective împotriva intimidărilor și amenințărilor la care victima sau martorii sunt supuși în legătură cu procedurile aflate în desfășurare și să se asigure că încălcări similare ale drepturilor omului nu vor mai avea loc în viitor. De altfel, observații similare au fost făcute în numeroase alte cauze, în care s-a pus problema efectivității unei anchete și, în ultimă instanță, a dreptului victimelor la cunoașterea adevărului⁸.

Curtea Inter-Americană a Drepturilor Omului a folosit la rândul său conceptul de drept la adevăr. Astfel, în cauza *La Rochela Massacre v. Columbia*⁹, Curtea a avansat ideea unei legături indestructibile între obligația statului de a investiga, în contextul garanțiilor unui proces echitabil, pe de o parte, și *dreptul la*

⁵ Al patrulea principiu referitor la dreptul victimei de a ști (*the victim's right to know*).

⁶ *Convenția internațională pentru protecția persoanelor împotriva disparițiilor forțate* (adoptată la 20 decembrie 2006, în vigoare din 23 decembrie 2010. La acest moment la secretariatul organizației sunt înregistrate 91 de state semnatare și 38 de state părți. România a semnat această convenție la 3 decembrie 2008, dar nu a ratificat-o încă. (A se vedea site-ul www.treaties.un.org, consultat la data de 12 iunie 2013).

⁷ Al cincilea principiu, referitor la datoria

prezervării memoriei (*the duty to preserve memory*).

⁸ A se vedea *Delgado Paez v. Columbia* (CCPR/C/39/D/195/1985); *Bwalya v. Zambia* (CCPR/C/48/D/314/1988); *Bahamonde v. Guineea Ecuatorială* (CCPR/C/49/D/468/1991), *Cagas, Butin și Astillero v. Filipine* (CCPR/C/73/D/788/1997); *Prince v. Jamaica* (CCPR/C/44/D/269/1987); *Campbell v. Jamaica* (CCPR/C/47/D/307/1988); *Adams v. Jamaica* (CCPR/C/58/D/607/1994).

⁹ *La Rochela Massacre v. Columbia* (Inter-American Court of Human Rights (IACHR), 2007 C Series No. 163, paragraful 171).

adevăr, dreptul la justiție și protecția tuturor celor implicați în proceduri penale.

3. Tendințe în practica CEDO

3.1. Cauza „Asociația 21 decembrie 1989” și alții v. România

În contextul analizării plângerii formulate de reclamantii Nicolae Vlase și Elena Vlase, prin prisma art. 2 din Convenție, în sens procedural, Curtea europeană a făcut unele aprecieri semnificative privind dreptul la adevăr¹⁰.

Astfel, constatând că ancheta derulată cu privire la circumstanțele morții fiului reclamantilor în timpul evenimentelor din decembrie 1989 nu s-a concretizat printr-o trimitere în judecată (*a contrario*, Șandru și alții v. România, hotărârea din 8 decembrie 2009), Curtea a subliniat importanța dreptului victimelor și familiilor lor de a cunoaște adevărul cu privire la circumstanțele evenimentelor în care s-au produs încălcări masive ale drepturilor fundamentale, cum e dreptul la viață, care implică dreptul la o anchetă judiciară efectivă și, eventual, dreptul la reparație (*par. 144*).

Astfel, s-a spus în continuare, în contextul utilizării forței letale împotriva populației civile în timpul manifestațiilor anti-guvernamentale ce au premers trecerii de la un regim totalitar la un regim mai democratic (!), precum în speță, Curtea nu poate considera că o anchetă este efectivă în condițiile în care ea se finalizează cu prescrierea răspunderii penale, cât timp autoritățile au fost ele însele responsabile de această prescripție, prin pasivitate. De altfel, Curtea a reamintit că instituția amnistiei și instituția grațierii sunt, la rândul lor, incompatibile cu obligația statelor de a ancheta actele

de tortură, respectiv de a lupta împotriva impunității crimelor internaționale (*idem*).

În consecință, s-a apreciat că nivelul de diligență al autorităților nu a fost unul compatibil cu art. 2 din Convenție, în sens procedural.

3.2. Cauza Crăiniceanu și Frumușanu v. România

Această cauză¹¹ vizează circumstanțele decesului soției domnului Crăiniceanu, respectiv al fiului soților Frumușanu în timpul “mineriadei” din septembrie 1990. Analizând efectivitatea anchetei desfășurate, prin prisma exigențelor art. 2 din Convenție, Curtea a statuat faptul că durata anchetei și maniera în care ea a fost condusă nu pot fi justificate prin contextul general socio-politic al perioadei respective. Dimpotrivă, *importanța pentru societatea românească de a cunoaște ce s-a întâmplat cu prilejul represiunii demonstrației din fața Guvernului în data de 25 septembrie 1990 (...) ar fi trebuit să determine autoritățile interne să trateze dosarul cu promptitudine și fără întârzieri inutile pentru a evita orice aparență că anumite abuzuri beneficiază de impunitate* (*par. 95*).

În consecință, s-a constatat că autoritățile interne nu au manifestat diligența cerută de art. 2 din Convenție, în sens procedural.

3.3. Cauza El-Masri v. Macedonia

Cauza *El-Masri v. Macedonia*¹² privește situația unei persoane suspectate de implicare în activități teroriste, reținută și deținută în condiții nelegale, care a fost torturată pe teritoriul statului pârât de către agenți ai SUA, cu o culpabilă complicitate a autorităților și, ulterior, transferată în Afganistan, unde risca același tratament.

¹⁰ Hotărârea din cauza „Asociația 21 decembrie 1989” și alții v. România (24 mai 2011), accesibilă pe site-ul www.echr.coe.int, în baza de date HUDOC.

¹¹ Hotărârea din cauza *Crăiniceanu și Frumușanu v. România* (12 aprilie 2012), accesibilă pe site-ul www.echr.coe.int în baza HUDOC.

¹² Hotărârea din 12 decembrie 2012 accesibilă pe site-ul citat.

Relevant în contextul analizei noastre este modul în care dreptul la adevăr invocat de reclamant a fost încadrat juridic de către onorații judecători.

Astfel, opinia majoritară a fost aceea că dreptul la adevăr trebuie subsumat dreptului la o anchetă efectivă, prin prisma obligațiilor pozitive ale statului ce decurg din articolul 3 al Convenției. În acest sens, paragraful 193 al hotărârii indică faptul că ancheta nu a fost una “aptă să conducă la identificarea și pedepsirea celor responsabili pentru pretinsele fapte și la stabilirea adevărului”.

Mai mult, în contextul analizării plângerii reclamantului referitoare la dreptul la informare cu privire la adevărul celor petrecute, prin prisma art. 10, Curtea a statuat că aceste aspecte fuseseră deja analizate în cadrul oferit de art. 3, în sensul său procedural. Nu există așadar nicio îndoială cu privire la maniera în care Curtea europeană a ales să « califice » așa-zisul drept la adevăr : dreptul de a cunoaște circumstanțele în care s-au produs anumite încălcări grave ale drepturilor omului ține de obligațiile procedurale ale statului care, prin diligențe rezonabile, trebuie să furnizeze adevărul. Aceste obligații sunt strâns legate de materia dreptului la viață (art. 2) și de cea a interzicerii torturii, tratamentelor inumane ori degradante (art. 3).

Într-o opinie concordantă a judecătorilor Tulkens, Spielmann, Sicilianos și Keller se accentuează nevoia unei mai mari autonomizări a dreptului la adevăr, în sensul situării sale în aria art. 13 din Convenție. Cu alte cuvinte, cei patru judecători au apreciat că dreptul la un remediu efectiv, ce implică dreptul de acces la informațiile relevante privind pretinsele încălcări, atât pentru victime, cât și pentru opinia publică, ar fi un context mai potrivit în care să fie plasat dreptul de a cunoaște adevărul.

Alături de o interesantă trecere în revistă a tendințelor de consacrare în plan

Arhivele și modul în care ele sunt manipulate au un rol în exercitarea de către fiecare popor a dreptului de a ști adevărul despre trecutul său, prin accesul la informații corecte și netrunchiate.

internațional a dreptului la adevăr, aceștia au subliniat că stabilirea adevărului faptic și asigurarea recunoașterii încălcărilor grave ale drepturilor omului constituie în sine o formă de reparație, la fel de importantă și, uneori, chiar mai importantă decât compensația materială. În ultimă instanță, zidul tăcerii (*the wall of silence*) și mantia secretomaniei (*the cloak of secrecy*) îi împiedică pe oameni să înțeleagă ceea ce li s-a întâmplat, ele constituind cele mai mari obstacole în calea recuperării victimelor, fie ele directe sau indirecte.

O opinie mai prudentă, exprimată de judecătorii Casadevall și López Guerra, este în sensul inutilității, în speță, de a afirma un drept la adevăr de sine-stătător, bazat, *inter alia*, pe nevoia publicului larg de a fi informat.

Astfel, cei doi judecători au apreciat că exigența unei anchete efective, ca drept al victimei unei încălcări a art. 3 din Convenție, este un cadru suficient pentru stabilirea adevărului. Altfel spus, dreptul la o anchetă efectivă echivalează, în acest caz, cu dreptul la adevăr. Aceasta, deoarece o anchetă efectivă conduce la aflarea adevărului, indiferent dacă o cauză trezește interesul marelui public sau nu, iar analiza separată a dreptului la adevăr pare redundantă.

În fine, potrivit aceleiași opinii, interesul publicului nu ar trebui considerat un criteriu, victima fiind singura îndreptățită să afle adevărul pe calea anchetei.

4. Concluzii

Dreptul de a cunoaște adevărul s-a consolidat, în mod evident, pe fondul nevoii de a asigura oamenilor un real acces la sursele istorice, în urma unor grave încălcări ale drepturilor omului. Regimurile totalitare ale secolului al XX-lea au lăsat, de cele mai multe ori, cicatrice în conștiința colectivă. În numeroase cazuri s-a constatat o incapacitate sau o deliberată pasivitate a autorităților statale în a face lumină cu privire la unele fapte din trecut.

Dreptul la adevăr este, din punctul nostru de vedere, un corolar al dreptului la o anchetă efectivă. De altfel, ancheta este sursa adevărului de tip modern, iar concepția modernă despre adevăr constituie premisa filosofică a oricărei anchete. Chiar dacă nu ne-am propus mai mult decât ilustrarea tendințelor actuale de „juridicizare” a prerogativei de a accede la adevăr, nu putem să nu remarcăm faptul că acest stadiu, cel juridic, reprezintă o (ultimă) consecință a concepției filosofice despre adevăr, așa cum s-a conturat ea începând cu Descartes. Astfel, accesul la adevăr care, anterior, reprezenta o prerogativă a unor agenți privilegiați, odată cu tezele filosofului francez, a devenit o posibilitate pentru orice persoană dotată cu gândire (*ens cogitans*). Dar iată că accesul la adevăr devine și un drept. În contextul nostru, acest drept este prerogativa ce poate fi opusă statului în cazul în care au existat, în trecut, încălcări ale unor drepturi fundamentale. Obligația statului, în acest caz, este tocmai aceea de a ieși din pasivitate și de a furniza adevărul al

cărui beneficiar este individul. Calea prin care se accede la acest adevăr este ancheta.

Despre „dreptul la memorie” se poate vorbi, de asemenea, în contextul în care autoritățile statului sunt chemate să-și îndeplinească unele obligații pozitive prin care adevărul cu privire la anumite fapte din trecut este scos la iveală. Ceea ce are specific acestui drept este *dezvăluirea și menținerea* în conștiința publică a adevărurilor trecutului, în scopul interiorizării lor. Acest lucru are, evident, o dimensiune educațională și, fundamental, o dimensiune etică (vezi M. Lovinescu, *Etica neuitării*). Scopul declarat este acela de a evita repetarea istoriei în dimensiunea sa grotescă și abominabilă.

Maniera în care se dă concretețe dreptului la memorie nu este și nici nu poate fi atât de „juridicizată” precum cea specifică dreptului la adevăr recunoscut victimelor. Astfel, pe lângă anchetele de tip judiciar, prin documentele adoptate la nivelul ONU se recomandă statelor anchete non-judiciare, ce constituie în special apanajul istoricilor. În acest context, vorbim despre « comisiile adevărului » sau « comisiile adevărului și reconcilierii ». Aceste întreprinderi, al căror model este comisia instituită de Nelson Mandela în Africa de Sud pentru investigarea crimelor de *apartheid*, sunt destinate devoalării abuzurilor din trecut, fărădelegilor comise de actori statali sau non-statali, în scopul rezolvării unor conflicte remanente din cadrul societăților vizate. Ele se constituie în țări ale căror populații poartă traume determinate de războaie, războaie civile ori diverse forme de dictatură¹³.

¹³ În acest sens, merită amintită Comisia prezidențială pentru investigarea dictaturii comuniste din România, al cărei raport final a fost citit de către Președintele României în ședință comună a camerelor Parlamentului din 18 decembrie 2006.

În plus, o serie de institute de cercetare finanțate de statul român au drept obiectiv investigarea istoriei recente (Institutul pentru Investigarea Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc - IICCMER; Institutul Național pentru studierea Holocaustului din România «Elie Wiesel». Primul funcționează în baza H.G. nr. 1.372/2009,

Arhivele și modul în care ele sunt manipulate au un rol în exercitarea de către fiecare popor a dreptului de a ști adevărul despre trecutul său, prin accesul la informații corecte și netrunchiate. De aceea, se vorbește despre un rol din ce în ce mai mare jucat de cei care manipulează arhivele în combaterea impunității pentru încălcări ale drepturilor omului din trecut și pentru garantarea dreptului la adevăr¹⁴.

O analiză mai amănunțită a aspectelor de « istoriografie a traumei » excede demersului nostru. Ceea ce putem remarca este tendința societății occidentale de a încuraja, inclusiv prin mijloace juridice din ce în ce mai concrete, travaliul de asumare a trecutului. Pentru că, așa cum s-a remarcat, accesul la adevăr constituie o reparație în sine, de multe ori mai importantă decât reparația pecuniară.

cu modificările și completările ulterioare, prin care Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului în România (IICCR) a fost comasat cu Institutul Național pentru Memoria Exilului Românesc (INMER), rezultând o nouă instituție; cel din urmă s-a constituit prin H.G. nr. 902 din 4 august 2005 și a fost inaugurat la 10 octombrie 2005).

¹⁴ A se vedea *Raportul comisariatului pentru drepturile omului al ONU privind rolul arhivelor în garantarea dreptului la adevăr*, 14 aprilie 2011. În acest sens, amintim înființarea Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS),

instituție înființată prin Legea nr. 187/07.12.1999 privind accesul la propriul dosar și deconspirarea securității ca poliție politică, publicată în Monitorul Oficial nr. 603/09.12.1999. În prezent, CNSAS funcționează în baza O.U.G. nr. 24/2008 privind accesul la propriul dosar și deconspirarea Securității, aprobată cu modificări și completări prin Legea nr. 293/2008, respectiv a Hotărârii nr. 2/18.12.2008 privind adoptarea Regulamentului de organizare și funcționare al Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, publicată în Monitorul Oficial nr. 18/09.01.2009.